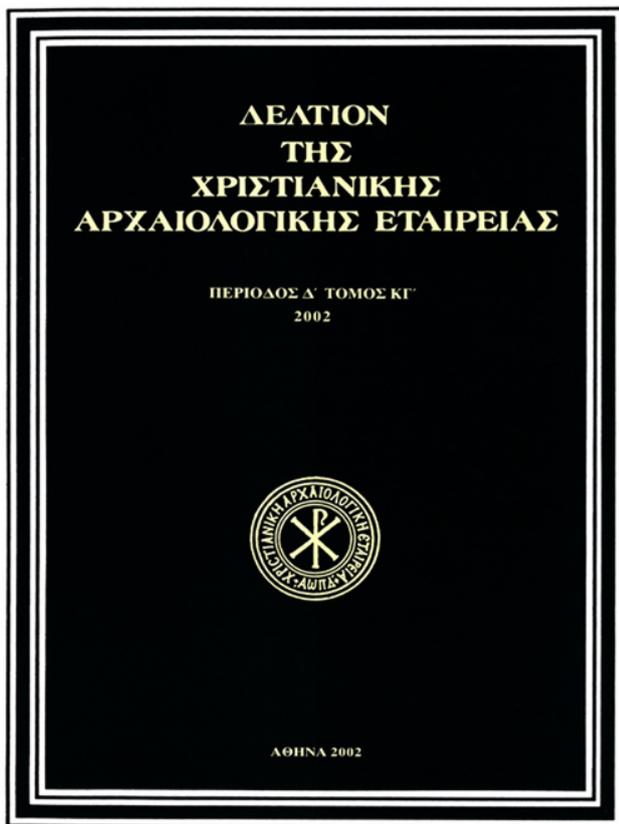

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των παλιοχριστιανικών μαρτυριών τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

doi: [10.12681/dchae.345](https://doi.org/10.12681/dchae.345)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ Ν. (2011). Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των παλιοχριστιανικών μαρτυριών τους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 83–98. <https://doi.org/10.12681/dchae.345>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή
επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των
παλαιοχριστιανικών μαρτυριών τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 83-98

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΙ ΔΕΚΑ ΑΓΙΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ, Η ΕΠΟΧΗ ΕΠΑΝΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΤΟΥΣ*

Στή μνήμη τοῦ πατέρα μου

Ἡ πίστη ὅτι τὰ ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων εἶναι «να-
ός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» καί ὅτι ὁ πιστός ἐρχόμενος σέ
ἐπαφή μέ τὰ ἅγια λείψανα τοῦ μάρτυρα γίνεται μέτοχος
τῆς ἐνοικούσας σέ αὐτά θείας χάριτος¹, ὁδήγησε στήν
ἀπόδοση ἰδιαίτερης τιμῆς στά ἱερά λείψανα². Ἡ τιμή
αὐτή πρὸς τὰ ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων καί ὁσίων
τῆς πίστεως ἦταν πολύ διαδεδομένη στούς πρώτους
χριστιανικούς αἰῶνες πρὶν ἀντικατασταθεῖ σέ μεγάλο
βαθμό, κυρίως στήν Ἀνατολή, ἀπό τόν προχωρημένο
6ο αἰῶνα ἀπό τήν ἀπόδοση τιμῆς καί προσκύνησης στίς
φορητές εἰκόνες³. Ἡ ἐπιτακτική δέ ἀνάγκη τῆς κατοχῆς
ἀπό τούς ναούς λειψάνων καί μάλιστα δημοφιλῶν,
θαυματοργῶν ἁγίων ὁδήγησε ἐνωρίς τήν Ἐκκλησία,
κυρίως στήν Ἀνατολή, στόν τεμαχισμό τῶν λειψάνων
ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα. Τοῦτο συμφωνοῦσε μέ

τήν πίστη ὅτι καί τό μικρότερο τμήμα λειψάνου μπορεῖ
νά ὑποκαταστήσει τό σύνολο καί ἔχει τήν ἴδια θεία χά-
ρη μέ αὐτό, ὅπου καί ἂν βρισκεται⁴.

Κάθε τόπος λοιπόν, ἀναζητοῦσε νά συνδέσει τήν ὑπαρ-
ξή του καί νά ἐνισχύσει τό κύρος του μέ τήν παρουσία
ἱερῶν λειψάνων, σωματικῶν ἢ μή, μαρτύρων, τὰ ὁποῖα
προέβαλε μέ κάθε τρόπο καί τὰ καθιστοῦσε παλλάδιά
του. Στή θέση τῶν τάφων ἢ τοῦ χώρου πού συνδεόταν
μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο μέ τή ζωή κάποιου ἁγίου
προσώπου κτίζονταν περικαλλεῖς ναοί, συχνά δέ γινό-
ταν καί εἰσαγωγή λειψάνων ἀπό ἄλλες περιοχές, κυ-
ρίως ἀπό τούς Ἁγίους Τόπους, ὅπως συνέβη συστημα-
τικά στή νέα πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, τήν Κων-
σταντινούπολη⁵, καί ἀργότερα μέ ἰδιαίτερη ἐμφαση στή
Δύση⁶.

* Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε στό *Εἰκοστό Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*, Πρόγραμμα καί πε-
ριλήψεις εισηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2000, σ. 23-24.

1. K.M. Hofmann, *Philema hagion*, Güterloch 1938, σ. 55 κ.έ. R. Kroos, *Vom Umgang mit Reliquien*, στό A. Lenger (ἐπιμ.), *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der romanik Köln*, 3, Κολωνία 1985, σ. 30 κ.έ. (στό ἔξῃς: *Ornamenta Ecclesiae*). P. Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Σικάγο 1981, σ. 11.

2. B. Kötting, *Reliquien*, *LThK* 8 (1963), στ. 1216-1221. 'Ο ἴδιος, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche* (Forschungen zur Volkskunde 33-35), Münster 1980². W. Schulten, *Kölner Reliquien, Ornamenta Ecclesiae*, 2, σ. 62. H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes von dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1991, σ. 72 (στό ἔξῃς: *Bild und Kult*). G. Mietke, *Wundertätige Pilgerandenken. Reliquien und ihr Bildschmuck*, στό M. Brandt - A. Effenberger (ἐπιμ.), *Byzanz. Die Macht der Bilder*, Hildesheim 1998, σ. 40-45.

3. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Παρίσι 1943-1946. H. Belting, *Bild und Kult*, σ. 164-166. E. Kitzinger, *The Cult of Images in the Period before Iconoclasm*, *DOP* 8 (1954), σ. 85-150. A. Cameron, *Images of Authority: Elites and Icon in Late Sixth-Century Byzanz*, στό M. Mullett - R. Scott (ἐπιμ.), *Byzantium*

and the Classical Tradition (University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies), 1979, σ. 205-234. V. Vikan, *Byzantine Pilgrims' Art*, στό L. Safran (ἐπιμ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, University Park, Pennsylvania 1998, σ. 229-266.

4. Γρηγόριος Νύσσης, *PG* 46, 740B. *Πασχάλιον Χρονικόν*, στ. 406 (ἔκδ. L. Dindorf, Βόννη 1832, σ. 569). Ἀστέριος Ἀμασειας, *PG* 40, 301-304. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Βρυξέλλες 1933, σ. 50 κ.έ. E.W. Kemp, *Canonization and Authority in the Western Church*, Ὁξφόρδη 1948, σ. 3-6. B. Kötting, *Die frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Κολωνία-Opladen 1965. E.D. Hunt, *The Traffic in Relics: Some Late Roman Evidence*, στό S. Hackett (ἐπιμ.), *The Byzantine Saint* (University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies), Λονδίνο 1981, σ. 175, 179-180. C. Hahn, *The Voices of the Saints: Speaking Reliquiaries*, *Gesta* 36.1 (1997), σ. 28. E.M. Schortell, *Dismembering Saint-Quentin: Gothic Architecture and the Display of Relics*, *Gesta* 36.1 (1997), σ. 32-37.

5. N.H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople*, *ArtB* 67 (1949), *Mélanges P. Poeters*, σ. 165-177. G. Dagron, *Ἡ γέννηση μίας πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καί οἱ θεομοῖ της ἀπό τό 330 ὡς τό 451*, Ἀθήνα 2000 (μτφρ. Μαρίνα Λουκάκη), σ. 466 καί σημ. 238. Hunt, ὁ.π., σ. 172.

6. F. Niehoff, *Umbilicus mundi - Der Nabel der Welt. Jerusalem und*

Τά μνημεία αυτά, πού ονομάστηκαν μαρτύρια, γίνονταν γρήγορα πόλος έλξης πλήθους πιστών⁷. Πολλές φορές οί ίδιοι οί αυτοκράτορες χρηματοδοτούσαν τήν ανίδρυση πραγματικά έντυπωσιακών σέ μέγεθος και πολυτέλεια προσκνηματικών συγκροτημάτων. Αύτά δέν αποτελούντο μόνον από ένα μεγάλο ναό και ένα βαπτιστήριο, πού ήταν απαραίτητο τήν παλαιοχριστιανική εποχή, αλλά από σύμπλεγμα κτισμάτων: ξενοδοχεία, έστιατόρια, καταστήματα, σταύλους κτλ., για νά καταλύουν άνθρωποι και ζώα. Η μαζική προσέλευση πιστών για προσκνήμα τών ιερών τόπων, πέρα από τόν ψυχοφελή του χαρακτήρα, είχε και τεράστιες οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ασφαλώς οί αυτοκράτορες πού διέθεταν μεγάλα χρηματικά ποσά για τήν οικοδόμηση τών μαρτυρίων, δέν ένεργοῦσαν μόνον από απλή εὐσέβεια αλλά, πολύ περισσότερο, προσβλέποντας σέ πολιτικές σκοπιμότητες, ιδίως όταν έπρόκειτο για μεθοριακές περιοχές και σέ σημαντικά οικονομικά όφέλη για τό δημόσιο ταμείο.

Τέτοια μαρτύρια, εκτός αὐτῶν τῆς Ἁγίας Γῆς πού συνδέονται μέ τήν επίγεια ζωή τοῦ Θεανθρώπου⁸, εἶναι τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ⁹, τοῦ Ἁγίου Συμεών τοῦ Στυλῆτιο¹⁰ και τοῦ Ἁγίου Σεργίου στή βόρεια Συρία¹¹, τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στήν Αἴγυπτο¹², τῆς Ἁγίας Θέκλας στή Σελεύκεια τῆς νότιας Μικρᾶς Ἀσίας¹³ και τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη¹⁴. Τό τελευταῖο συνδεόταν ἤδη από τόν 5ο αἰώνα μέ μία μεγάλη έμποροπανήγυρη, τά Δημητριά, πού συνεχίζονται μέχρι σήμερα μέ τήν έπωνυμία

«Διεθνῆς Ἐκθεση Θεσσαλονίκης». Στό χώρο τῆς Ἁττικῆς βρίσκεται τό μαρτύριο τοῦ επισκόπου Ἀθηνῶν ἁγίου Λεωνίδη¹⁵, τοῦ ὁποῖου τό λείψανο ἐξέβρασε, κατά τό ἀγιολογικό κείμενο, ἡ θάλασσα στό Λέχαιο τῆς Κορινθίας, ὅπου και κτίστηκε μία ιδιαίτερα ἐπιβλητική βασιλική¹⁶. Μεταφέρθηκε ἔτσι ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου ἀπό τό ἀρχικό του μαρτύριο στήν Ἀθήνα, πού βρισκόταν σέ νησίδα τοῦ Ἰλισσοῦ στήν περιοχή τοῦ Ὀλυμπίου¹⁷, στήν ἔδρα τῆς μητροπόλεως τῆς περιοχῆς, τήν Κόρινθο.

Τά Μέγαρα ἀκολουθώντας τή γενικότερη τάση τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ἀνέδειξαν και αὐτά τούς ἰδικούς τους τοπικούς μάρτυρες και τούς τίμησαν, ὅπως θά δοῦμε, μέ ιδιαίτερα έντυπωσιακούς ναούς-μαρτύρια. Η λατρεία ὁμως τών μαρτύρων αὐτῶν λησιμονήθηκε για πολλούς αἰῶνες, για νά ἐπανεμφανιστεῖ και πάλι κατά «θαυμαστό τρόπο», τό 18ο αἰώνα, τήν εποχή τῆς ὀψιμης τουρκοκρατίας¹⁸, κατά τήν ὁποία γνωρίζει και πάλι ιδιαίτερα μεγάλη ἀκμή ἡ προσκνήση τών σωματικῶν ιερῶν λειψάνων τών ἁγίων μέσα στά πλαίσια μᾶς γενικότερης κίνησης για ἐπιστροφή και ἐμμόνη στίς ὀρθόδοξες ρίζες. Τοῦτο μαρτυρεῖ τό πλῆθος τών λειψανοθηκῶν μέ ιερά κατάλοιπα παλαιῶν και νέων μαρτύρων τῆς πίστεως, πού φυλάσσονται στούς διάφορους ναούς και τά μοναστήρια. Αὐτό ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τούς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου ἐξ αἰτίας τών οικονομικῶν δυσχερειῶν και τών ἀλλεπάλληλων δηώσεων σώζονται δυστυχῶς λίγα σχετικά παραδείγματα. Δέν φαίνεται ὁμως ἡ λατρεία τών σωμα-

das Heilige Grab im Spiegel von Pilgerberichten und Karten, Kreuzzügen und Reliquien, *Ornamenta Ecclesiae*, 3, σ. 53 κ.έ. H. Belting, Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien und Ikonen, ὀ.π., σ. 173 κ.έ.

7. Πρβλ. G. Vikan, Guided by Land and Sea. Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium, *Tesserae, Festschrift für Josef Engemann* (JbAChr, Erg. 19), Münster 1991, σ. 74-92.

8. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in Later Roman Empire (A.D 314-460)*, Οξφόρδη 1982.

9. G.H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1965.

10. J.P. Sodini, Qal'at Sem'an. Ein Wallfahrtszentrum, στό E.M. Ruprechtsberger (έπιμ.), *Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Linz 1993, σ. 128-143 (στό ἐξῆς: *Syrien*). J. Christern, Die Pilgerheiligtümer von Abu Mina und Qal'at Sim'an, στό H. Beck - P.C. Bol (έπιμ.), *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung Libieghaus Museum alter Plastik, Frankfurt am Main*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 219-221.

11. Th. Ulbert, Resafa-Sergiopolis. Archäologische Forschungen in der Nordsyrischen Pilgerstadt, *Syrien*, σ. 112-127.

12. C.M. Kaufmann, *Die Menasstadt und Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypten in der Westalexandrischen Wüste*, Λειψία 1910. Christern, ὀ.π., (ύποσημ. 10), σ. 211-218. P. Grossman, *Abu Mina: A Guide*

to the Ancient Pilgrimage Center, Κάιρο 1986.

13. H. Hellenkemper, Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wallfahrtsheiligtum des Heiligen Thekla bei Seleukeia, *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 47 (1966), σ. 65-90.

14. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι 1952. Ἀ. Μέντζος, *Τό προσκνήμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στό βυζαντινά χρόνια*, Ἀθήνα 1994.

15. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1995, σ. 275.

16. Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1956, σ. 164-176· 1957, σ. 95-104· 1958, σ. 119-134· 1959, σ. 126-140· 1960, σ. 144-170· 1961, σ. 134-154. *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 69-74. D.I. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts du 1959 à 1973*, Ρώμη 1977, σ. 165-171.

17. Γ. Σωτηρίου, Παλαιά χριστιανική βασιλική Ἰλισσοῦ, *ΑΕ* 1919, σ. 17-23. Μ. Chatzidakis, Remarques sur la basilique de l'Illissos, *CahArch* 5 (1951), σ. 63 κ.έ. Δ.Ι. Πάλλας, *Η Ἀθήνα στό χρόνια τῆς μετάβασης ἀπό τήν ἀρχαία λατρεία στή χριστιανική*. Τά ἀρχαιολογικά δεδομένα, *Θεολογία* 28 (1989), σ. 26-28 (ἀνάτυπον).

18. Μ. Λεβέντης, *Οί ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες, οί προστάτες τών Μεγάρων, Τά Μέγαρα και οί ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες* (ἐκδ. Νομαρχικῆς Αὐτοδιοίκησης Δυτικῆς Ἀττικῆς), Μέγαρα 1998, σ. 12-15.

τικῶν λειψάνων τῶν ἁγίων νά γνώρισε τήν περίοδο τῆς πρώιμης τουρκοκρατίας ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση, καθώς φαίνεται νά συνεχίζεται ἡ βυζαντινή παράδοση γιά ιδιαίτερη λατρεία τῶν λειψάνων τοῦ Τιμίου Ξύλου καί τῶν μή σωματικῶν καταλοίπων τῶν ἁγίων προσώπων τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθώς καί τῶν φορητῶν εἰκόνων¹⁹.

Οἱ περισσότερες λοιπόν ἀπό τίς μεταβυζαντινές λειψανοθήκες μέ σωματικά λείψανα ἁγίων ἀνάγονται στό 18ο καί τόν πρώιμο 19ο αἰώνα²⁰, ἐποχή ιδιαίτερης οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῶν ὑπόδουλων ὀρθόδοξων καί συγχρόνως μεγάλου κινδύνου γιά ἐξισλαμισμό²¹. Παρατηρεῖται σαφῶς τήν ἐποχή αὐτή ἄμιλλα μεταξύ τῶν ὀρθόδοξων νῶν καί μονῶν γιά τήν ἀπόκτηση ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἱερῶν λειψάνων καί μάλιστα διάσημων καί θαυματουργῶν ἡρώων τῆς χριστιανικῆς πίστεως²².

Τοῦτο σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν προβολή ἀπό τήν Ἐκκλησία, καί κυρίως ἀπό τούς μοναχούς²³, τῶν μαρτύρων τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου ὡς προτύπων γιά

τή νέα τάξη μαρτύρων τῶν χαλεπῶν αὐτῶν χρόνων τῆς δουλείας, οἱ ὅποιοι ὀνομάστηκαν «νεομάρτυρες»²⁴. Οἱ νέοι αὐτοί ἅγιοι, ἕνα σύνολο περίπου ἀπό 180-190 ἄτομα, ἐμφανίζονται κυρίως στήν περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ἀποφάσισε νά σταματήσουν οἱ θανατικές καταδίκες χριστιανῶν ἀποστατῶν γιά θρησκευτικούς λόγους²⁵. Οἱ νεομάρτυρες αὐτοί ὑπῆρξαν, ὅπως καί οἱ παλαιοί, φωτεινοί φάροι γιά τούς δοκιμαζόμενους ὑπόδουλους χριστιανούς μέ τήν ἀκλόνητη ἐμμονή τους στήν ὀρθόδοξη πίστη, τή σθεναρή καί δημόσια ἀπόρριψη δελεαστικῶν ὑποσχέσεων, τήν ὑπομονή τῶν ἐξευτελισμῶν καί τῶν φρικτῶν βασανιστηρίων ἀπό τόν ἀλλόθρησκο κυρίαρχο προκειμένου νά μήν ἀλλαξοπιστήσουν²⁶.

Οἱ νεομάρτυρες ἔγιναν μιμητές τῆς ζωῆς τῶν παλαιῶν μαρτύρων καί ἰσάξιοι αὐτῶν. Ὅπως ἐκείνοι ἀπερρίψαν τήν εἰδωλολατρεία, ἔτσι καί αὐτοί ἀπεστράφησαν τήν ἀλλαξοπιστία, τή μεταστροφή στό Ἰσλάμ πού θά τούς ἀπάλλαζε ἀπό τά πρόσκαιρα ἐπίγεια βάσανα καί θά

19. Πρβλ. H.G. Thümmel, *Kreuze, Reliquien und Bilder im Zereimonienbuch des Konstantinos Porphyrogenetos*, *ByzF* 18 (1992), σ. 119-126.

20. Πρβλ. Χρ. Κτενάς, *Τά κεμηλιαρχεῖα τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καί σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου*, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), σ. 120-125 (οἱ σωζόμενες χρονολογίες στίς λειψανοθήκες τῆς μονῆς εἶναι: 1770, 1777, 1780, 1784, 1789, 1796, 1805, 1806, 1811, 1831, 1834, 1839, 1849). *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοσις, ἱστορία, τέχνη*, Ἁγιον Ὅρος 1996, σ. 519 εἰκ. 465, σ. 528 εἰκ. 472 (χρονολογίες: 1709, 1732, 1813, 1818). *Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου* (γεν. ἐπιμ. Ἀθ. Κομίνης), Ἀθήνα 1988, σ. 232-233 εἰκ. 52, σ. 236-237 εἰκ. 53, 54 (χρονολογίες: δευτέρη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ., 1784, 1796).

21. P.M. Kitromilides, *Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans During the Eighteenth Century*, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 12 (1997-1998), σ. 82 κ.έ. Εὐστ. Χ. Ζεγκίνης, *Ὁ μεπτασισμός στή Δυτική Θράκη. Συμβολή στήν ἱστορία τῆς διαδόσεως τοῦ μουσουλμανισμοῦ στόν ἑλλαδικό χῶρο*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 107 κ.έ.

22. Ἀνάλογη κίνηση παρατηρεῖται καί μέ τήν ιδιαίτερη ἔξαρση τῆς λατρείας τῶν φορητῶν θαυματουργῶν εἰκόνων. Βλ. Ὁ Γκράτζιου, *Μεταμορφώσεις μᾶς θαυματουργῆς εἰκόνας. Σημειώσεις στίς ὄψεις παραλλαγῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου*, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), σ. 318.

23. Ὁ Μ. Γεδεών στό ἀνέκδοτο ἔργο του *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου δημοσίευσε ὁ Φ. Ἡλιοῦ (Πόθος μαρτυρίου: ἀπό τίς βεβαιότητες στήν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεών. Συμβολή στήν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων, *Τά Ἱστορικά* 23 (1995), σ. 281) ἐπικρίνοντας τούς φανατικούς καί ἀμαθεῖς καλογήρους τοῦ Ἁγίου Ὁρους γιά τά ὑπερβολικά καί αὐστηρά ἐπιτίμια, τά ὁποῖα ἐπέβαλλαν στούς ἐξομολογούμενους ἄνδρες πού εἶχαν ὑπο-

πέσει στό ἁμάρτημα τῆς συννεύρεσης μέ ἀλλόθρησκη, γράφει ὅτι περιλαμβανόταν μεταξύ τῶν ἄλλων καί ἡ ἀνάγνωση βίων μαρτύρων.

24. Χρυσοστόμος Ἁ. Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες*, Ἀθήνα 1970³ (πρωτοδημοσιεύθηκε στό *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος, 1821-1921*, 6, ἐν Ἀθήναις 1921). Ἰ.Μ. Περωντώνης, *Λεξικόν νεομαρτύρων (Οἱ νεομάρτυρες ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ δούλου ἔθνους)*, I-III, ἐν Ἀθήναις 1972. Στ.Γ. Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες καί τό δούλον γένος*, ἐν Ἀθήναις 1974. Γ.Δ. Κοτταρίδης, *Νεομάρτυρες καί ἐθνική συνείδηση*, Καλαμάτα 1985. I. Theodorides - D. Loules, *The Neomartyrs in Greek History, 1453-1821*, *EtBalk* 25.3 (1989), σ. 78-86. Β. Φανουργάκης, *Οἱ μάρτυρες-νεομάρτυρες*, *Τά μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων ὡς ἀδιάσπαστη συνέχεια τῶν μαρτύρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας*, *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 177-203 (στό ἐξῆς: *Νεομάρτυρες*, 1988). Χρ.Θ. Κρικώνης, *Κληρικοί νεομάρτυρες-ἐθνομάρτυρες*, ὁ.π., σ. 238-310. Ὁ ἴδιος, *Ὁ χριστιανικός χαρακτήρας τοῦ μαρτυρίου τῶν νεομαρτύρων*, *Εἰσηγήσεις ἸΒ' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας: Ὁ ἅγιος καί ὁ μάρτυρας στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας* (ἐπιμ. Στ.Γ. Παπαδοπούλου), Ἀθήνα 1994, σ. 69-81 (στό ἐξῆς: *Ὁ ἅγιος καί ὁ μάρτυρας*). Π.Β. Πάσχος, *Ὁ μοναχισμός, οἱ νεομάρτυρες καί ἡ παράδοση*, *ΕΕΘΣΠΑ* 28 (1994), σ. 265 κ.έ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 267-284.

25. Βλ. R.M. Dawkins, *The Monks of Athos*, Λονδίνο 1936, σ. 316 κ.έ. R. Clogg, *A Little-Known Neo-Martyr, Athanasios of Smyrna (1819)*, *Eastern Churches Review* 5 (1973), σ. 28-36. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 271.

26. Ε.Α. Zachariadou, *The Neomartyr's Megase*, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1991), σ. 55. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 267-269. H. Delehaye, *Greek Neomartyrs*, *The Constructive Quarterly* 9 (1921), σ. 701-712 (=SubHag 42, Βρυξέλλες 1966, σ. 246 κ.έ.).

έσωζε τή ζωή τους²⁷. Ἡ ἔξαρση λοιπόν τῆς λατρείας τῶν μαρτύρων ἀποσκοπεῖ σέ μεγάλο βαθμό στήν ἀντιμετώπιση ἀπό τήν Ἐκκλησία τοῦ ὄλου ἐντεινόμενου κινδύνου τοῦ ἐξισλαμισμού²⁸. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν νεομαρτύρων ἀναζωογονεῖ τήν κλονιζόμενη πίστη τῶν σύγχρονων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι βλέπουν καί ζοῦν, κατά κάποιον τρόπο, καί οἱ ἴδιοι τά μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων. *Τιμὴ μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος*, γράφει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος²⁹. Αὐτὸ ἄλλωστε ὁδήγησε τοὺς ἁγιογράφους ἤδη ἀπὸ τὰ ὄψιμα παλαιολόγια χρόνια νά κοσμήσουν τίς ἐκκλησίες μέ πλῆθος ἀπὸ σκηνές μαρτυριῶν ἁγίων. Τοῦτο γνωρίζει ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση τὸ 18ο καί τὸν πρόωμο 19ο αἰῶνα μέ τήν εἰσαγωγή στὰ εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν ναῶν καί πολλῶν ἄθλων νεομαρτύρων³⁰.

Στήν καλύτερη γνωριμία τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ μέ τοὺς παλαιούς ἐκείνους μάρτυρες καί ὁσίους πού διακρίθηκαν γιά τήν ἐμμόνη στήν ὀρθόδοξη πίστη βοήθησαν πολλοί, μετὰ τήν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, οἱ ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν παλαιῶν συναξαρίων. Ὁ κρητικὸς λόγιος,

ἐπίσκοπος Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602), ἀνταποκρινόμενος στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του καί διαπιστώνοντας ὅτι ἡ γλωσσική μορφή τῶν παλαιῶν αὐτῶν κειμένων ἦταν ἐμπόδιο στήν κατανόηση καί τήν ἀμεσότερη ἐπαφή τῶν πολλῶν μέ τά κατορθώματα τῶν παλαιῶν ἁγίων, ὁδηγήθηκε στήν ἀπόφαση νά μεταφράσει τά παλαιὰ συναξάρια σέ ἀπλούστερη ἑλληνική γλώσσα. Ἡ πρώτη αὐτῆ μετάφραση τῶν βίων τῶν ἁγίων, πού ἀπέβλεπε μόνον στόν ἐμπλουτισμὸ τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν καί ὄχι γιά ἐπιστημονικούς, ἐρευνητικούς σκοποὺς, τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1607³¹ καί ἀνατυπώθηκε τὸ 1656.

Τὸ παράδειγμα τοῦ Μαξίμου Μαργούνιου ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα ὁ, ἐπίσης κρητικὸς, λόγιος μοναχὸς Ἀγάπιος Λάνδος (περ. 1580-1656/7) μέ τά ἔργα του *Παράδεισος*, τὸ 1641³², *Ἐκλογή*, τὸ 1642, *Ἐκλόγιον*, τὸ 1644, καί *Νέος Παράδεισος* πού τυπώθηκε τὸ 1664, μετὰ τὸ θάνατό του³³. Ἡ προσπάθεια αὐτῆ συμπληρώθηκε μέ τήν ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν νάξιο ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἄγιορείτη (1748-1809) τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* τὸ 1794, ὅπου καταγράφονται ὀγδόντα ἐπτὰ ἐπώνυμοι νεομάρτυρες³⁴,

27. Δὲν περιλαμβάνονται ἐδῶ οἱ «ἐξ Ἀγαρηνῶν» νεομάρτυρες, δηλαδή τῶν μουσουλμάνων πού ἀποδέχθηκαν τήν ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη καί τὴν ὁμολόγησαν δημόσια. Βλ. Ἰ.Μ. Περαντώνης, Ἡ ἰδέα τῆς ἱεραποστολῆς καί οἱ ἐξ Ἀγαρηνῶν νεομάρτυρες, Ἀθήνα 1966 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Πορευθέντες*, τχ. 29-31). Α. Salaville, Pour un répertoire des néo-saints de l'église orientale, *Byzantion* 20 (1950), σ. 233. Π.Β. Πάσχος, Ἰσλάμ καί νεομάρτυρες, *ΕΕΘΣΠΑ* 50 (1995), σ. 421. Ἡλιοῦ, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 268 σημ. 4. Πρβλ. καί Δ. Κωνσταντέλου, Οἱ βίοι τῶν νεομαρτύρων ὡς πηγὴ μεθόδων ἰσλαμικοῦ προσηλυτισμοῦ κατὰ τήν ὀθωμανικὴν περίοδο, *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 205-223. Γ. Μαντζαρίδης, Κοινωνιολογικὴ προσέγγιση τῆς παρουσίας τῶν νεομαρτύρων, ὁ.π., σ. 224-237.

28. Zachariadou, ὁ.π. (ὑποσημ. 26), σ. 60-63. P. Karlin-Hayter, La politique religieuse des conquérants Ottomans dans un texte hagiographique (a. 1437), *Byzantion* 35 (1965), σ. 353-358. Ἡλιοῦ, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 268 κ.έ.

29. Νικόδημος Ἄγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Ἀθήνα 1961³, σ. 17-25. Κριζώνης, Ὁ χριστιανικὸς χαρακτήρας, ὁ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 74-75. Ὁ ἴδιος, *Κληρικοί νεομάρτυρες*, ὁ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 281-283. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία πρωταγωνιστὴς τῆς ἐθνεγεροῦσας τοῦ 1821. Κληρικοί νεομάρτυρες-ἐθνομάρτυρες*, Θεσσαλονίκη 1991. Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλος, Θεολογία ἀρχαίων καί νέων μαρτυρολογίων, *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 105-176.

30. Μ. Γαρίδης - Θ. Παλιούρας, Συμβολὴ στήν εἰκονογραφία νεομαρτύρων, *Ἠπειρὸς* 22 (1980), σ. 11.

31. *Βίοι ἁγίων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώττης, ἧτοι ἐκ τῶν Συναξαρίων μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου Μαργούνιου ἐπισκόπου Κυθήρων εἰς κοινὴν ἀφέλειαν*, ἐν Ἐνετίῃσιν αχζ'. Βλ. γιά τὸν συγγραφέα Β.Ἀ. Μυστακίδης, Ὁ ἱερός κληρὸς κατὰ τὸν ἸΣΤ' αἰῶνα (Μάξιμος Μαργούνιος), ἐν Ἀθήναις 1892. Ν.Β. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας*, I, Ἀθήνα 1965, σ. 148, 151. Σπ.Δ. Κοντογιάννης, Ἄγιολογικὰ κείμενα, μαρτύρια καί βίοι (ἐμφάνιση καί μορφή), Ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάρτυρας, σ. 108 καὶ σημ. 36.

32. *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος, ἐκ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ μεταφραστοῦ. Μεταφρασθέν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητὸς μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ πόθου πολλοῦ ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον*, Ἐνετίῃσιν αχμιά.

33. *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος ἐκ τοῦ Μεταφραστοῦ. Εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν διάλεκτον. Μεταφρασθέν μὲν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητὸς. Τυπωθέν δὲ καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν παρὰ Ἀκακίου ἱερομονάχου Διακροῦση τοῦ ἐκ νήσου Κεφαλληνίας. Con Licenza de' superiori e Privilegio*. Ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ αχξδ', ἐν Ἐνετίῃσιν, Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ. Πά τὸν Ἀγάπιο Λάνδο βλ. Στ. Μπαϊρακτάρης, *Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρητὸς*, Ἀθήνα 1970. Ἐ. Κακουλίδου-Πάνου, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, *Συμβολές. Νεοελληνικά Μελετήματα* ("Ἐρευνὲς στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία 4), Ἰωάννινα 1982, σ. 143-147. Δ. Κωστούλα, *Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρητὸς. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του* ("Ἐρευνὲς στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία 6), Ἰωάννινα 1983.

34. *Νέον Μαρτυρολόγιον, ἧτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν Μαρτύρων, τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς, καὶ τόπους μαρτυρησάντων. Συνταχθέντα ἐκ διαφόρων συγγραφέων καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθέντα, ἐν οἷς καὶ ἱκαναὶ ἀκολουθίαι προσετέθησαν παρὰ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου*, ἐν Ἐνετίῃσιν 1794. Πά τὰ προβλήματα τῆς σύνθεσης, τῆς χρονολόγησής τῆς ἄ' ἐκδοσῆς καί τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου βλ. Β.Στ. Ψευτογκᾶς, Ἰωάννης ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του, *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρα-*

καί μετά τό θάνατό του τοῦ *Συναξαριστοῦ*, τό 1819³⁵. Τήν ἴδια χρονιά ἐκδόθηκε στή Βενετία τό *Νέον Λειμωνάριον* πού περιλαμβάνει καί βίους νεομαρτύρων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα³⁶. Στήν ἴδια κατεύθυνση ἐνίσχυσης τῆς ἐμμονῆς στήν Ὁρθοδοξία κινεῖται καί ἡ ἐκδοσὴ τό 1782 τῆς συλλογῆς τῶν πατερικῶν καί ἀσκητικῶν νηπτικῶν κειμένων, τῆς *Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*³⁷, ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου Μακάριο Νοταρᾶ (1731-1805) σέ συνεργασία μέ τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἀγιορείτη, καθὼς καί τό ἱεραποστολικό ἔργο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1760-1779 τοῦ χαρισματικοῦ ἱεροκήρυκα ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (1714-1779)³⁸.

Μέσα σέ αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα καί τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νά καταπολεμήσει τόν ἐξισλαμισμὸ καί νά ἐμπνεύσει τοὺς κατατρυχομένους χριστιανούς ἀποκαλύφθηκαν «κατὰ θαυμαστὸ τρόπο» τὰ ἱερά λείψανα παντελῶς λησμονημένων μέχρι

τότε πρωτοχριστιανικῶν μαρτύρων καί στήν περιοχὴ τῶν Μεγάρων καί ἀναβίωσε ἡ λατρεία τους μετὰ ἀπὸ λήθη πολλῶν αἰῶνων. Ἀρχικὰ ἀνακαλύφθηκε τό 1720 ἡ τιμία κἀρα τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν ἁγίου Ἰεροθέου, μαθητῆ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τὴν παράδοση, καί διδασκάλου τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη³⁹. Κατόπιν, στή διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα βρέθηκαν τὰ ἱερά λείψανα τῶν ἐννέα ἀπὸ τοὺς δέκα ἐπανεμφανισθέντες μάρτυρες τῶν Μεγάρων⁴⁰. Ὅλοι τους, κατὰ τὴν παράδοση, ἦταν στρατιωτικοί, εἴλκον τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τίς Σέρρες καί ἄθλησαν τὰ πρῶτα χριστιανικά χρόνια στή Μεγαρίδα⁴¹. Ὡς χρόνος εὕρεσης τῶν ἱερῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Βασιλείου καί Δημητρίου ἀναφέρονται τὰ ἔτη 1798 καί 1799⁴². Τοῦτο, σύμφωνα μέ τό συναξάριο, συνέβη ἀρχικὰ γιὰ τοὺς τρεῖς πρῶτους κατόπιν ἐπανειλημμένων ἐμφανίσεων σέ παιδί μόλις ἐννέα ἐτῶν, τόν Πανούση, τόν

δεον Μαξίμου 1914-1986, Γενεὴ 1989, 5, σ. 399-427. Ὁ ἴδιος, Μαρτυρολογία νεομαρτύρων (συγγραφεῖς, συλλογές καί ἐκδόσεις), *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 98-100.

35. *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ πάλαι μὲν ἑλληνιστὶ συγγραφεῖς ὑπὸ Μαυρικίου διακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, νῦν δὲ δευτέρον μεταφρασθεῖς ἀμέσως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου Συναξαριστοῦ καί μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας ἀνακαθαρθεῖς ὑπὸ τοῦ ἐν μοναχοῦ ἐλαχίστου Νικοδήμου Ἀγιορείτου. Τύποις ἤδη λαμπροῖς ἐκδοθεῖς συνεργεῖα καί σπουδῆ Στεφάνου καί Νεοφύτου τῶν Ἀγιορείτων*, ἐν Ἐνετίῃσιν, τυπ. Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων, 1819. Τομαδάκης, ὁ.π. (ὑποσημ. 31), σ. 123 καί σημ. 1, 148. Κοντογιάννης, ὁ.π. (ὑποσημ. 31), σ. 108 καί σημ. 37.

36. *Νέον Λειμωνάριον, περιέχον Μαρτύρια παλαιὰ καί νέα καί Βίους ὁσίων, ἅπαντα ἐπισυλλέχθησαν παρὰ τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου Ἀγίου Κορίνθου κυρίου Μακαρίου Νοταρᾶ. Οἷς προσετέθησαν καί τὰ τοῦ Τριωδίου καί Πεντηκοσταρίου Συναξάρια, μεταφρασθέντα παρὰ τοῦ σοφιολογιωτάτου Διδασκάλου κυρίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου. Πρὸς τούτους καί ἀσματικά Ἀκολουθία εἰς διαφόρους νεομάρτυρας, φιλοπονηθεῖσαι παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου κυρίου Νικηφόρου τοῦ Χίου. Νῦν πρῶτον τύποις λαμπροῖς ἐκδοθέν διὰ φιλοτίμου δαπάνης τῶν τιμωτάτων φιλοχρίστων συνδρομητῶν τῶν ἐν τῷ τέλει τῆς βίβλου ὀνομαστὶ καταγραφέντων, εἰς κοινὴν ἀπάντων τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν*, ἐν Ἐνετίῃσιν 1819. Ἡλιοῦ, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 271 σημ. 14. Ψευτογκᾶς, Μαρτυρολογία Νεομαρτύρων, ὁ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 100-101.

37. *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν συνεργησθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καί θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, ἐν ἧ' διὰ τῆς κατὰ τὴν Πράξιν καί Θεωρίαν Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαιρεταί, φωτίζεται καί τελειοῦται. Ἐπιμελεῖα μὲν ὅτι πλείστη διορθωθεῖσα, νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα διὰ δαπάνης τοῦ τιμωτάτου καί θεοσεβεστάτου κυρίου Ἰωάννου Μαυροκορδάτου εἰς κοινὴν τῶν Ὁρθοδόξων ὠφέλειαν*, Ἐνετίῃσιν 1782. St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of*

the Turkish Conquest to the Greek War of Independence, Cambridge 1968, σ. 157-158.

38. Kitromilides, ὁ.π. (ὑποσημ. 21), σ. 92 καί σημ. 22. Π.Β. Πάσχος, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήνα 1985. Κρικιώνης, Κληρικοί νεομάρτυρες, ὁ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 272-276.

39. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1995, σ. 212-213. Μ. Μπεναρδῆς, *Ψήγματα Μεγαρικῶν Μυθολογικῶν-ἱστορικῶν*, Μέγαρο 1936, σ. 178-179.

40. Ἐχει χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος «νεοφανής» μάρτυς σέ ἀντιδιαστολὴ τοῦ ὅρου «νεομάρτυς» καί ἐννοεῖται ὁ λησμονημένος μάρτυς τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, πού δὲν περιλαμβάνεται στὰ μαρτυρολόγια, λείψανα τοῦ ὁποῦ ἀνευρέθησαν κατὰ θαυμαστὸ τρόπο τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καί ἀρχίζει νά ἀναβιώνει ἔτσι, μετὰ ἀπὸ μακροαἰωνή λήθη, καί πάλι ἡ λατρεία του. Ὁ ὅρος δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθὸς γιὰ τὴν περίπτωση. Τόν ἴδιο ὅρο χρησιμοποιεῖ καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στήν ἐπεξήγηση τοῦ τίτλου τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 34), ἐννοώντας τοὺς μάρτυρες τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας. Μᾶλλον ὀρθότερη θὰ ἦταν κάποια περιφραστικὴ ἔκφραση ἢ ἡ φράση «ἐπανεμφανιζόμενοι μάρτυρες».

41. Πότε ἀκριβῶς παραμένει ἀβέβαιον. Ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψη ὅτι αὐτὸ συνέβη ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβῆτου (361-363) εἶναι ἐπιπόλαιη (Δ. Μουρτζοῦκος, *Ἀσματικὴ ἀκολουθία καί παρακλητικὸς κανὼν. Ἱστορικὸν τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἁγίων λειψάνων καί θαύματα τῶν ἐν Μεγάρου ἀθλησάντων νεοφανῶν μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Δημητρίου, Βασιλείου, Σαράντη*, Μέγαρο 1991, σ. 45-47).

42. Κ.Χ. Δουκάκης, *Ἀκολουθία πληρεστάτη, βίος καί θαύματα τῶν ἐν Μεγάρου ἀνευρεθέντων ἁγίων μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Βασιλείου, Δημητρίου καί Σαράντη νεωστὶ τυπωθεῖσα καί ἐρανισθεῖσα ἐκ χειρογράφων ἐπιμελεῖα Κωνσταντίνου Χρ. Δουκάκη τοῦ ἐκ Καλαμῶν τῆς Πελοποννήσου, προσκυνητοῦ. Ὑπὸ Ἀθανασίου Ἰ. Παπασιδέρη Μεγαρέως ἐκδίδεται φιλοτίμω κοινῇ δαπάνῃ*, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 22-28. Μπεναρδῆς, ὁ.π.

μετέπειτα ιερέα Παΐσιο, και ένα χρόνο μετά, στο ίδιο πρόσωπο, για τους υπόλοιπους δύο.

Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1819, ο ίδιος νεανίας, πάλιν κατόπιν δράματος, άνευρε μέσα σε χειμαρρο, στα βόρεια των Μεγάρων, και τά λείψανα του άγιου Σαράντη, τά όποια μετακομίστηκαν στα Μέγαρα και έναποτέθηκαν μαζί με των υπόλοιπων πέντε μαρτύρων. Οί μάρτυρες όνομάστηκαν από τό επίθετο της οικογένειας, σέ οίκημα της όποίας φυλάσσονταν άρχικά τά ιερά λείψανά τους, «Άγιοι των Μπεκιωτίδων»⁴³. Η μνήμη και των λειψάνων των τριών πρώτων. Πολύ άργότερα, τό 1889, κτίστηκε τελικά ό σημερινός τρουλαίος ναός των Άγίων Έξι Μαρτύρων.

Πά τους υπόλοιπους τέσσερις μάρτυρες –Άδριανό, Πολύευκτο, Πλάτωνα και Γεώργιο– μιά σύντομη διήγηση για τήν άνεύρεση των λειψάνων τους, ή όποια τυλώθηκε στις δύο τελευταίες σελίδες μιάς άκολουθίας για τήν έορτή τους, της 1ης Φεβρουαρίου, αναφέρει ότι βρέθηκαν «πιθανόν μεταξύ του 1700-1770». Ο Μ. Λεβέντης προσδιορίζει ως έτος εύρεσης τό 1754, σύμφωνα με τήν προφορική παράδοση πού κατέγραψε ό μεγαρίτης ιερέας Γεώργιος Δρίτσας (20ός αι.). Τουτό συνέβη κατά τήν έσκαφήν θεμελιών για τήν άνέγερση οικόδομής σέ ιδιόκτητο οικόπεδο από κάποιον μεγαρίτη ιερέα όνόματι Ιωάννη Οικονόμου στή θέση πού βρίσκεται σήμερα ό ναός των Άγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Καθώς έσκαβαν, ένας εργάτης έννωσε έντονη θερμότητα να έξέρχεται από τό έδαφος. Πίστεψε τότε ότι ύπάρχει κρυμμένος θησαυρός. Συνεννοήθηκε με τους υπόλοιπους και ήλθαν τή νύχτα κρυφά να ψάξουν. Βρέθηκαν τότε κάτω από ένειγράφη πλάκα με τά όνόματά τους, τήν όποία έσπασαν, τά λείψανα των τεσσάρων άγιων. Τά λείψανα περισυνελέγησαν από τους εργάτες και φυγαδεύτηκαν στήν Πελοπόννησο, εκτός ελάχιστων ύπο-

λεμμάτων πού φυλάσσονται σήμερα σέ άσημένα λειψανοθήκη του 1900 ή 1902.

Οί τέσσερις τελευταίοι άγιοι έλαβαν από τους ντόπιους τήν προσωνημία «Άγιοι των Κονομαίων», από τό επίθετο της οικογενείας, στο οικόπεδο της όποίας βρέθηκαν και ή όποια προσπάθησε να τους αναδείξει. Ο Οικονόμου μετέβη τό 1760, πάντα κατά τήν παράδοση, στο Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως προκειμένου να ταυτίσει τους μάρτυρες. Έκει τον πληροφορήσαν, μετά από έρευνα σέ μαρτυρολογία του Πατριαρχείου, ότι οι μάρτυρες κατάγονταν από τις Σέρρες της Μακεδονίας και μαρτύρησαν τά πρωτοχριστιανικά χρόνια στα Μέγαρα⁴⁴. Τό 1907 κτίστηκε στο σημείο εύρεσης των ιερών λειψάνων μικρός ναός προς τιμήν των Άγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ό όποιος εγκαινιάστηκε από τον μητροπολίτη Άθηνών Θεόκλητο τό 1909. Έσφαλμένα ό ναός επικράτησε να αποκαλείται άργότερα «των Άγίων Αναργύρων» από μία εικόνα πού ύπληρχε στήν εκκλησία και, όπως ήταν φυσικό, έξ αιτίας του ίαματικού χαρακτήρα των άγιων θά έτιματό ιδιαίτερα⁴⁵.

Τά παραπάνω, όπως ή κλοπή των λειψάνων, ή προσπάθεια ταύτισής τους, ή προσωνημία με τό επίθετο του εύρέτη, ή ιδιαίτερα μεγάλη άργοπορία οικόδομησης ναού και τό ότι αυτός έγινε γνωστός όχι με τό όνομα των άγιων Τεσσάρων Μαρτύρων, αλλά με τό όνομα των δημοφιλών πάντα ίαματικών άγιων Αναργύρων, δείχνουν ότι ή πλειοψηφία των κατοίκων των Μεγάρων έδειξε αρκετή δυσπιστία για τήν άποδοχή των νέων άγιων. Τουτό όφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι προβλήθηκαν από μία οικογένεια, σέ κτίσμα της όποίας φυλάσσονταν τά ελάχιστα λείψανα των άγιων, και πού, όπως διαφαίνεται από τις άφηγήσεις, απέβλεπε στον προσπορισμό όφελών από τήν άνάδειξη των έπανεμφανισθέντων μαρτύρων.

(ύποσημ. 39), σ. 178. Λεβέντης, ό.π. (ύποσημ. 18), σ. 13. Μουρτζούκος, ό.π. (ύποσημ. 41), σ. 49 κ.έ. Στα παλαιά συναξάρια δέν αναφέρονται αλλά μόνον από τον Σωφρόνιο Ευστρατιάδη (1872-1947) στο Άγιολόγιον της Όρθοδόξου Έκκλησίας, Άθήνα 1961, σ. 313. (Τό κείμενον του Άγιολογίου ήταν έτοιμο για έκτύπωση από τό 1935). Βλ. τό συναξάρι και στο: Ό Μέγας Συναξαριστής της Όρθοδόξου Έκκλησίας (εκδίδεται αναλώμασι και έπιμελεία υπό του ένισκόπου Οινόης Ματθαίου Λαγγή), Άθήνα 1999⁵, 6, σ. 283-292.

43. Η πληροφορία όφείλεται στον πανοσιολογώτατο ήγούμενο της ιεράς μονής της Άγίας Παρασκευής Μαζίου κκ. Χρυσόστομο. 44. Άκολουθία των Άγίων Μαρτύρων των έν Μεγάρους άθλησά-

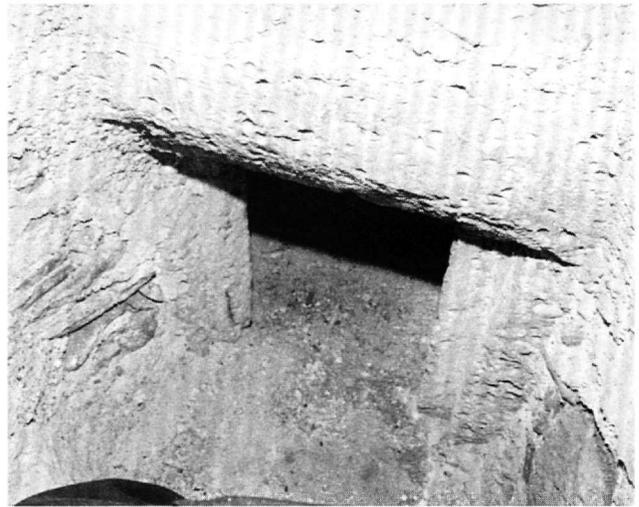
νων: Άδριανού, Πολυεύκτου, Πλάτωνος και Γεωργίου έορταζόντων τή 1η Φεβρουαρίου, χ.τ., χ.χρ., σ. 22-23. Λεβέντης, ό.π. (ύποσημ. 18), σ. 14.

45. Πά τή μεγάλη πάντα έξαρση της λατρείας των ίαματικών άγιων βλ. Μ. Peraymond, Linee di diffusione del culto dei Santi Anargiri attraverso le testimonianze monumentali ed epigrafiche del VI secolo, Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, Πόλις του Βατικανού 1998, II, σ. 674-686. Η Skrobucha, Kosmas und Damian, Recklinghausen 1965. Α. Effenberger, Das Mosaik aus der Kirche San Michele in Africisco zu Ravenna, Βερολίνο 1989, σ. 64-65.

Οί ιερές αυτές παραδόσεις για τους επανεμφανισθέντες μάρτυρες των Μεγάρων έχουν οίανδήποτε σχέση με τό ιστορικό παρελθόν τῆς περιοχῆς; Σχέση πού νά προδίδει τήν παρουσία τους ἐδῶ στή διάρκεια τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰῶνων καί νά ἐπαληθεύει τήν παράδοση πού διασώθηκε στά συναξάρια τους; Κάτι τέτοιο πράγματι φαίνεται νά συμβαίνει καί νά ἐπαληθεύει τήν ἄποψη ὅτι πίσω ἀπό τούς μύθους καί τίς παραδόσεις λανθάνει συχνά κάποιο ιστορικό γεγονός ἀποδεικνύοντας ἔτσι ἀδικαιολόγητη τή δυσπιστία τῶν παλαιότερων κατοίκων τῶν Μεγάρων.

Μέσα στήν πόλη τῶν Μεγάρων ἔχουν ἐπισημανθεῖ δύο σημαντικοί παλαιοχριστιανικοί χώροι, οἱ ὁποῖοι μποροῦν μέ βάση τά ἐλάχιστα ἐναπομείναντα κατάλοιπα νά ἀναχθοῦν στή σημαντικότερη περίοδο ἰδιαίτερης ἀκμῆς τῆς χριστιανικῆς τέχνης στόν ἐλλαδικό χώρο κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, στά μέσα τοῦ 5ου μέσα τοῦ 6ου αἰώνα. Τοῦτο ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἤδη ἀπό τήν ἐποχή αὐτή, πού εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένη ἡ ἀπόδοση τιμῆς στά ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὑπῆρχαν ἐδῶ δύο ναοί-μαρτύρια, στά ὁποῖα ἐναπόκειντο λείψανα τῶν ἑννέα ἐκ τῶν δέκα μαρτύρων τῶν Μεγάρων, μιά καί τό μαρτύριο τοῦ δέκατου μάρτυρα, τοῦ ἁγίου Σαράντη, βρισκόταν ἐκτός τῆς πόλεως⁴⁶.

Ὁ ἕνας ναός-μαρτύριο βρισκόταν πιθανότατα στή θέση ὅπου σήμερα ὑψώνεται ὁ νεότερος τρουλαῖος ναός τῶν Ἁγίων Ἐξι Μαρτύρων καί θά περιέκλειε τόν τάφο πού βρίσκεται μέσα στό σημερινό ναό, παρά τή βορειοδυτική γωνία, καί εἶναι προσιτός μέ στενή κλίμακα. Ἔχει μήκος 1,10, πλάτος 0,65 καί ὕψος ἐπάνω ἀπό τήν ἐπίχωση 1 μ. (Εἰκ. 1). Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημο τάφο σκαμμένο πιθανῶς στό κατώτερο, γεμάτο ἐπίχωση σήμερα, τμήμα του στό μαλακό βράχο. Τό ἀνώτερο τμήμα του εἶναι κτισμένο μέ ἀργολιθοδομή καί ἀρκετά βήσσαλα σέ ὕψος 1 μ. περίπου καί καλύπτεται μέ ἐγκάρσια τοποθετημένους κορμούς δένδρων. Πρόκειται γιά νεότερη διαμόρφωση. Στή νότια πλευρά ἀνοίγεται μικρό τετράπλευρο ἄνοιγμα. Ἐντός τοῦ τάφου αὐτοῦ βρέθηκαν τά λείψανα τῶν ἁγίων Βασιλείου καί Δημητρίου. Μᾶλλον πρόκειται, στό κατώτερο τμήμα του, γιά ἀρχαῖο τά-

Εἰκ. 1. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Ἐξι Μαρτύρων. Ἡ εἴσοδος τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου ἐντός τοῦ ναοῦ.

φο⁴⁷, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς χριστιανούς γιά τήν ἐναπόθεση τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων.

Ὁ ἄλλος τάφος, ἐντός τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν λείψανα τῶν ὑπόλοιπων τριῶν μαρτύρων, Ἰακώβου, Σεραφεῖμ καί Δωροθέου, τό σημαντικότερο τῶν ὁποίων εἶναι ἡ κἀρα τοῦ ἁγίου Ἰακώβου πού φυλάσσεται σήμερα στό μητροπολιτικό ναό τῶν Μεγάρων τῆς Κομήσεως τῆς Θεοτόκου⁴⁸, βρίσκεται ἔξω ἀπό τό σημερινό ναό τῶν Ἁγίων Ἐξι, παρά τή νοτιοδυτική γωνία, καί ἐπάνω του ἔχει κτιστεῖ μικρό προσκυνητάρι. Καί αὐτός ὁ τάφος εἶναι προσιτός μέ κλίμακα, εἶναι περισσότερο εὐρύχωρος ἀπό τόν προηγούμενο (2,35×0,90 μ.) καί ἔχει ὕψος 1,75 μ. Εἶναι κτισμένος δλόκληρος μέ ἀργολιθοδομή, ὅπως καί τό ἀνώτερο τμήμα τοῦ πρώτου, ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα καί ἀρκετά βήσσαλα. Εἶχε πρὶν ἀπό τήν τελευταία ἀυθαίρετη διαμόρφωση τετράπλευρο ἄνοιγμα μέ ἐντόνως ἐπικλινές πρὸς τό ἐσωτερικό κατώφλι καί στεγαζόταν, ὅπως καί ὁ προηγούμενος, μέ ἐγκάρσια τοποθετημένους κορμούς δένδρων (σήμερα ἔχουν καλυφθεῖ μέ ἀσβεστοκονίαμα). Πρόκειται γιά συνηθισμένο τρόπο στέγασης στά παραδοσιακά νεότερα, μικρά κτί-

46. Λεβέντης, ὀ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 13.

47. Ἀνάλογοι ἀρχαῖοι τάφοι ἔχουν ἀνασκαφεῖ κατὰ καιροῦς πολλοί στά Μέγαρα. Πρβλ. Β. Βασιλόπουλος, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, σ. 28, 33, 34-35.

48. Μπεναρδῆς, ὀ.π. (ὑπόσημ. 39), σ. 178-179. Π. Ἐπιτροπῆς,

Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες ἀπό τήν περιοχή τῶν Μεγάρων, *Μέγαρα. Παράδοση, ἱστορία, ἀρχαιολογία, τέχνη. Ἐπιστημονική ἡμερίδα*, περιλήψεις, Μέγαρα 1998, σ. 11-13. Τό χειμῶνα τοῦ 1998 στίς ἐργασίες καθαρισμοῦ τοῦ χώρου βρέθηκαν μερικά ἀκόμα λείψανα.

Εἰκ. 2. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Ἐξι Μαρτύρων. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου μὲ τὸν κίονα.

ματα τῆς περιοχῆς⁴⁹. Κοντὰ στὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ ὑψώνεται λεπτός ἀρράβδωτος κίονας (ὑψ. 1,97, διαμ. ἐπάνω 0,19 μ.) ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο μὲ ἀπόφυση ἀπὸ σπείρα καὶ ταινία στὸ ἐπάνω μέρος (Εἰκ. 2). Ὁ κίονας εἶναι πιθανῶς χριστιανικός. Ἀνῆκε ἴσως ἀρχικά σὲ κιβώριο ἢ μικρὸ προστώο καὶ μᾶλλον τοποθετήθηκε ἐκεῖ

49. Πρβλ. Θ. Μώλου, *Λαογραφία τῶν Μεγάρων*, Μέγαρα 1993, εἰκ. 34, 59.

50. Πρβλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Ἀθήναι 1952, σ. 268-269. J. Kramer, *Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform*, *BJb* 170 (1970), σ. 271-278. Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, *ΑΕ* 1929, εἰκ. 15, 22-23, 28, 36, 79, 108,

ὡς «σήμα» τοῦ τάφου, ὅταν βρέθηκαν τὰ λείψανα. Ὁ κίονας περιεβλήθη ἀργότερα μαζί μὲ τὸν τάφο ἀπὸ τοῖχο γιὰ περισσότερη προστασία καὶ ἀνάδειξη τοῦ χώρου. Οἱ διαμορφώσεις αὐτές καὶ στοὺς δύο τάφους θὰ ἔγιναν ἴσως, ὅταν κτιζόταν ὁ σημερινός ναός.

Τὴν ὑπαρξὴ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου στὸ σημεῖο αὐτό, ἐκτὸς τῶν παραδόσεων, προδίδει καὶ ἡ παρουσία μερικῶν γλυπτῶν πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ σημερινό ναό. Τὰ γλυπτά αὐτά μπορεῖ βέβαια, ὅπως συμβαίνει συχνά, νὰ ἔχουν περισυλλεγεῖ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα, ἢ ὁμοιογένεια ὁμῶς πού παρατηρεῖται στίς ἐπιμέρους ὁμάδες τῶν γλυπτῶν αὐτῶν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἴδιο παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο, πού, σέ συνδυασμὸ καὶ μὲ τοὺς ἄλλους παράγοντες, βρισκόταν στὸ σημεῖο αὐτό. Δυστυχῶς ὁμῶς, πρὸς τὸ παρὸν εἶναι δύσκολη ἢ συστηματικότερη μελέτη τους, γιὰτί ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ μὲ ἀλλεπάλληλα στρώματα συνθετικῶν ἐπιχρισμάτων. Πρόκειται γιὰ τοὺς ὀκτώ ἴδιων διαστάσεων ἀρράβδωτους κίονες, τῶν ὁποίων οἱ παλαιοχριστιανικὲς μαρμάρινες ἀττικές ἰωνικὲς βάσεις μὲ τὴν πλίνθο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τώρα ὡς κιονόκρανα (Εἰκ. 3). Ἀπὸ αὐτές οἱ τέσσερις ἔχουν δύο σπείρες καὶ μεταξὺ τους σκοτία καὶ οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις μία σπείρα τομῆς τετάρτου κύκλου ἐπάνω στὴν πλίνθο, σκοτία καὶ ἀπλή ταινία. Βάσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται κυρίως στὸ δεύτερο μισό τοῦ 5ου καὶ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 6ου αἰώνα⁵⁰.

Ὡς βάση τῆς πλάκας τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ ναοῦ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τὸ κατώτερο τμήμα ἀρράβδωτου κίονα (ὑψ. 0,61, διαμ. 0,32 καὶ 0,34 μ.) μὲ ταινιωτὴ ἀπόθεση (ὑψ. 0,08 μ.)⁵¹ στὸ ἐπάνω ἄκρο σήμερα. Ἐπάνω στὸν κίονα ἔχει ἐναποτεθεῖ ἀπλό ἰωνικὸ κιονόκρανο μὲ ἐπίπεδο λοξότιμητο ἄβακα (μῆκ. 0,57, πλ. 0,38, ὑψ. 0,18 μ.). Στίς δύο προσόψεις κοσμεῖται μὲ κανονικὰ συστρεφόμενες ἔλικες μὲ ἐλαφρὰ βαθυνόμενες ἀύλακώσεις (Εἰκ. 4). Ὁ μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἐχίνος κοσμεῖται μὲ τρία ὠά, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται λόγχες. Ἀπὸ τὰ ὠά μόνον τὸ μεσαῖο εἶναι ὀλόκληρο, τὰ ὑπόλοιπα δύο καλύφθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους ἀπὸ

163. Σωτηρίου, ὀ.π. (ὑποσημ. 14), πίν. 13γ, 23α, β, δ, 34, 35. Θ.Χ. Ἀλιπράντης, *Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου*, Πάρος 1996, εἰκ. 9, 30, πίν. 6. Αἰκ. Καλαντζῆ-Σμυρράκη, *Περίστυλο αἶθριο στὴν πόλη τοῦ Βόλου*, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992), σ. 108, εἰκ. 7.

51. Πρβλ. Ὁρλάνδος, ὀ.π. (ὑποσημ. 50), σ. 274. Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι*, ὀ.π., εἰκ. 22, 79, 163, 165, 167, 168. Καλαντζῆ-Σμυρράκη, ὀ.π., σ. 108, εἰκ. 9.

Εικ. 3. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Ἑξή Μαρτύρων. Τό ἐσωτερικό πρὸς Α. μέ τούς κίονες σέ δεύτερη χρῆση.

ἀμελῶς σχεδιασμένα τρίφυλλα στίς ἄκρες. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἐχίνου μοιάζει μέ τόν ἐχίνο δύο κιονοκράνων ἀπό τήν Ἀθήνα, πού χρονολογοῦνται στό τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα⁵². Στήν ἴδια ἐποχή μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ καί τό μεγαρικό χριστιανικό κιονόκρανο. Δύο ἀμφικιονίσκοι παραθύρου μέ τά ἀντίστοιχα ἐπιμήκη ἐπιθήματά τους χωρίζουν τά δίλοβα παράθυρα στήν ἀψίδα καί στό βόρειο τοῖχο. Ἡ στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος τῆς ἀψίδας κοσμεῖται στά ἄκρα μέ δύο λογχοειδή φύλλα, τά ὁποῖα πλαισιώνουν μέταλλο πού ἐγκλείει

ἰσοσκελῆ σταυρό, ἡ ἐπάνω κεραία τοῦ ὁποῖου ἔχει τή μορφή ἐκφυλισμένου δεξιόστροφου ῥό (Εἰκ. 5), δηλαδή ἀρκετά ἀπλοποιημένο χριστόγραμμα⁵³. Παρόμοιο μέταλλο μέ χριστόγραμμα βρίσκουμε σέ ἐπίθημα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα ἀπό τή Θήβα⁵⁴, καθώς καί στό ἐπίκρανο παραστάδας ἀπό τή βασιλική τοῦ Κληματίου στήν Ἀθήνα (μέσα 5ου αἰ.), ὅπου ὁμως, λόγω τῆς μεγαλύτερης διατιθέμενης γιά διακόσμηση ἐπιφάνειας, παρεμβάλλονται μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλοῦ καί τῶν λογχοειδῶν φύλλων δύο βλαστοί μέ κρι-

52. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Παρίσι 1989, σ. 83-84, ἀριθ. 1-2, πίν. 1. Πρβλ. καί τά κιονόκρανα μέ ἐπίθημα, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα, ἀπό τή Σκριπού πού βρίσκονται πλησιέστερα στά ρωμαϊκά πρότυπα (ὁ.π., σ.

89-91, ἀριθ. 17-18, πίν. 6-7), ὅπως καί τό ἀπλό ἰωνικό ἀπό τή Νέα Ἀγχιάλο (Σωτηρίου, Φθιώτιδες Θῆβες, ὁ.π., σ. 133, εἰκ. 181).

53. Πρβλ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ἐνυλόστεγος βασιλική*, σ. 317.

54. Vemi, ὁ.π., σ. 88, ἀριθ. 13, πίν. 4.

Εικ. 4. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Ἑξι Μαρτύρων. Τμήμα κίονα μέ ἰωνικό κιονόκρανο (γ' τέταρτο 5ου αἰ.), ὡς βάση τῆς ἁγίας Τράπεζας.

Εικ. 5. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Ἑξι Μαρτύρων. Ὁ ἀμφικιονίσκος μέ τό ἐπίθημα στό παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ (β' μισό 5ου αἰ.).

νάνθημα⁵⁵. Ἀνάλογος εἶναι ὁ διάκοσμος ὁμοίων ἐπιθημάτων ἀμφικιονίσκων πού βρίσκονται ἐντοιχισμένα στό ἐπάνω μεσαῖο τμήμα τοῦ νότιου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τό ἴδιο συνέβαινε καί στό ἐπίθημα τοῦ δίλοβου παραθύρου στό βόρειο τοῖχο, ὅπου διακρίνεται μόνον ἓνα λογοειδές φύλλο. Ὁ λιτός αὐτός διάκοσμος φαίνεται νά συνηθίζεται τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή σέ ἀνάλογα γλυπτά τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας.

Στόν κοντινό μητροπολιτικό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου⁵⁶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς βάση τοῦ ξύλινου σταυροῦ μέ τόν Ἐσταυρωμένο, πού στέκεται πίσω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα, κολουροπυραμιδοειδές τεκτονικό κιονόκρανο (διαστ. 0,36×0,36, ὕψ. 0,29 μ.). Κοσμεῖται μέ πέντε ἐπάλληλες ταινίες ἀπό τεθλασμένες γραμμές ἐκτελεσμένες μέ βαθιά διάτρητη τεχνική (Εἰκ. 6 καί 7). Στή μία πλευρά ὑπάρχει μετάλλιο μέ τό μονόγραμμα Γε-

55. Πάλλας, ὀ.π. (ὑποσημ. 17), σ. 23, εἰκ. 3. Πρβλ. τά ἀνάλογα θέματα σέ ἐπιθήματα ἀπό τή βασιλική τῆς Βραυρώνας (5ος αἰ.) (Εὐ. Στίνας, Ἀνασκαφή βασιλικῆς Βραυρώνος, ΠΑΕ 1951, σ. 66, εἰκ. 21-22) καί τά ἐντοιχισμένα στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο Παιανίας, τοῦ 6ου αἰῶνα (Δ.Ι. Πάλλας, Ἡ παλαιοχριστιανική νοτιοανατολική Ἀττική, Πρακτικά Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς 1985, Καλύβια 1989, σ. 57-58, εἰκ. 15-16, καθώς καί τρία πού ἀπόκεινται στήν αὐλή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, γεγονός

πού δείχνει ὅτι τό θέμα ἦταν συνηθισμένο στήν περιοχή τῆς Ἀττικῆς κατά τόν 5ο αἰῶνα.

56. Κάτω ἀπό τόν πρόναο τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀνασκαφῆ τοίχος ἀπό Β. πρὸς Ν. μέ σπορία ἀπό ἀρχαῖο μνημεῖο (ἰδιαίτερα μεγάλοι δόμοι, ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων, στό νότιο ἄκρο, φέρει πολὺστιχη ἑλληνική ἐπιγραφή). Ἀβέβαιο ἂν σχετίζεται μέ τόν ὑποτιθέμενο παλαιοχριστιανικό ναό.

Εικ. 6-7. Μέγαρα. Ναός Κομήσεως της Θεοτόκου. Κολουροσφραμοειδές τεκτονικό κιονόκρανο, εμπρόσθια και όπισθια όψη (α' μισό βου αι.).

ώργιος. Στή σπείρα της βάσης τοποθετούνται συμμετρικά τέσσερα έλλειψοειδή φύλλα, πού τό καθένα πλαισιώνεται από τριάδες μικρών λογοχειδών φύλλων διατεταγμένων σε σχήμα ψαροκόκαλου⁵⁷. Τό κιονόκρανο μπορεί νά χρονολογηθεί στό πρώτο μισό του βου αιώνα και προέρχεται, όπως παραδίδεται, από τήν περιοχή του ναού τών Άγίων Έξι Μαρτύρων⁵⁸. Όμοιο, θραυσμένο στό κάτω τμήμα κιονόκρανο έχει έντοιχιστεί στόν έξω-νάρθηκα του ναού της Καπνικαρέας στην Άθήνα⁵⁹.

Άπό τήν Κωνσταντινούπολη είναι γνωστά δύο ακόμα παραδείγματα⁶⁰. Όμοιος διάκοσμος στή σπείρα της βάσης άπαντά σε τεκτονικά πτυχωτά κιονόκρανα του πρώτου μισού του βου αιώνα στόν Άγιο Μάρκο της Βενετίας, σε δεύτερη χρήση⁶¹, και στό Άρχαιολογικό Μουσείο της Νίκαιας στή Βιθυνία της Μικράς Άσίας⁶².

Όλα όμως τά άνωτέρω, πού ύπαινίσσονται τήν ύπαρξη στό σημείο αυτό παλαιοχριστιανικής βασιλικής του προχωρημένου 5ου ή του πρώιμου βου αιώνα, άποτελούν

57. Όρλάνδος, *Έξυλόστεγος βασιλική*, σ. 329, εικ. 287.

58. Υποστηρίζεται και ή άποψη από άλλους ότι τό κιονόκρανο προέρχεται από τό ναό τών Άγίων Τεσσάρων Μαρτύρων και ότι εκεί βρέθηκε μικρό θραύσμα μέ όμοιο διάκοσμο, τό όποιο δέν περισηνελέγη. Μέ τέτοια περιφρονητική αντιμετώπιση τών αρχαιολογικών καταλοίπων και τίς συνεχιζόμενες αλλοιώσεις τών ελάχιστων έναπομεινάντων (παραμόρφωση του χώρου γύρω από τά κατάλοιπα της άψίδας στό ναό τών Άγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, αυθαίρετες έπισκευές τάφων και έπικαλύψεις γλυπτών στόν άλλο ναό) δέν μπορεί νά άποκατασταθεί ή πραγματική ίστορία τών μνημείων.

59. M. Chatzidakis, *Das byzantinische Athen*, Άθήνα, χ.χρ., εικ. 27. R. Kautzsch, *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο-Λειψία 1936, σ. 198.

60. G. Mendel, *Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, Κωνσταντινούπολη 1914, 2, άριθ. 552. O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, Βερολίνο 1909, I, άριθ. 57. Kautzsch, ό.π., σ. 198.

61. Όρλάνδος, ό.π. (ύποσημ. 57), σ. 336, εικ. 294.

62. A.G. Guidobaldi, Reimpiego di marmi bizantini a Torcello, *Milion* 3 (1995), σ. 606, εικ. 21. Πρβλ. τό πτυχωτό κιονόκρανο από τόν Άγιο Βιτάλιο στή Ραβέννα, του δεύτερου τετάρτου του βου αιώνα (ό.π., σ. 334, εικ. 292), τά λεβητοειδή από τήν Άττάλεια, του βου αιώνα, όπου δέν παρεμβάλλονται τέσσερα φύλλα στό ψαροκόκαλο (G. Grassi, *Scultura architettonica e spolia marmoree della Panaghia di Antalya nel quardo della produzione artistica dell'Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina*, *Milion* 2 (1990), σ. 80, πίν. XXXI.23, XXXII.25, 27, και τά πτυχωτά από τήν Κωνσταντινούπολη (Guidobaldi, ό.π., σ. 606, 609, εικ. 19, 33).

Εικ. 8. Μέγαρο. Ναός τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Κατάλοιπα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀψίδας.

ἀπλές μὲν, ἀρκετά ὁμως ἰσχυρές ἐνδείξεις, πού γιὰ νά ἐπιβεβαιωθοῦν χρειάζεται περαιτέρω ἀνασκαφική διερεύνηση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἑξὶ Μαρτύρων.

Σημαντικότερα καὶ ἀσφαλέστερα εἶναι τὰ δεδομένα γιὰ τὴν ὑπαρξη παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανότατα μιᾶς ἰδιαίτερα μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικῆς μὲ διάφορα προσκίσιμα⁶³, ἢ ὅποια κατελάμβανε μεγάλη ἔκταση δυτικά ἀπὸ τὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸ 1997-1998 παλαιότερο ναὸ τοῦ 1907. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων ἐσκαφῶν γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νέου ναοῦ κατάλοιπα ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, τὸ νότιο τμήμα τῆς ὁποίας σώζεται σέ

ὑψος 2 μ. περίπου (Εἰκ. 8). Εἶναι κτισμένη ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἀφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Σέ μικρὴ ἀπόσταση δυτικά τῆς ἀψίδας διακρίνεται τοῖχος ἀπὸ Β. πρὸς Ν., πού σήμερα δυστυχῶς καλύφθηκε ἀπὸ τὴ νέα οἰκοδομή. Οἰκοδομικά κατάλοιπα μὲ ἀνάλογη τοιχοποιία ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ καιροὺς πολλὰ καὶ στά οἰκόπεδα δυτικά τοῦ ναοῦ⁶⁴.

Μέ βάση τὰ λίγα σημαντικὰ σπαράγματα ἀπὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο πού βρέθηκαν, τὸ μνημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στά μέσα ἢ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα⁶⁵. Τὰ κατάλοιπα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴν πάροδο Χρ. Μωραΐτη 49, μέσα στὸ οἰκόπεδο τῶν ἀδελφῶν Δ. Σάλτα, δυτικά τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Ὁ διάκοσμος συνίσταται ἀπὸ συμπλεκόμενους σηρικούς τροχούς στὸ πλαίσιο. Τὸ κύριο θέμα ἀποτελεῖται ἀπὸ παράλληλα ἐλισσόμενες ταινίες πού διαγράφουν ἐναλλάξ κάθετα καὶ ὀριζόντια κύκλους καὶ ἐλλείψεις. Μέσα στά γεωμετρικά αὐτὰ διάχωρα θά εἰκονίζονταν ἐμψυχα ὄντα καὶ ἀντικείμενα. Σώζεται ἓνα κόκκινο ψάρι καὶ τμήμα πιθανῶς βάσης ἀγγείου. Τὰ χρώματα τῶν ψηφιδῶν εἶναι κίτρινο, λευκὸ, κόκκινο καὶ ρόδινο.

Ὁ ἐμπλουτισμὸς ἀκριβῶς αὐτὸς τοῦ γεωμετρικοῦ διακόσμου μὲ ζῶα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο πού ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγαρικοῦ ψηφιδωτοῦ στά μέσα ἢ προτιμότερο στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα, καθὼς λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα ἀρχίζει νά παραμερίζεται ὁ ἀνεικονικός διάκοσμος στά δάπεδα, πού κυριαρχοῦσε στὴν Ἑλλάδα καὶ γενικά στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ τὸν πρῶμο 5ο αἰώνα⁶⁶. Τὸ θεματολόγιο τῶν ἀλυσιδωτὰ συμπλεκόμενων κύκλων καὶ ἐλλείψεων τὸ ἐντάσ-

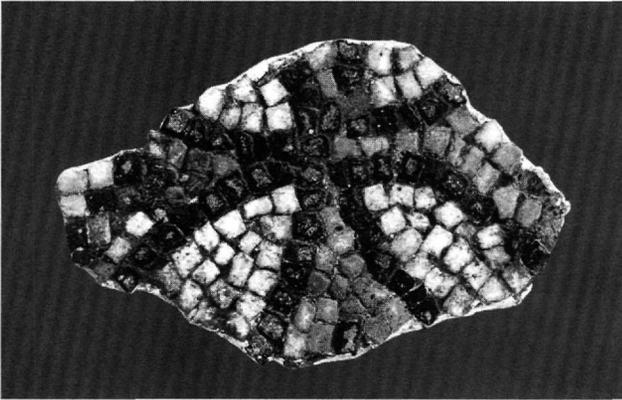
63. Στά γραφεῖα τῆς 1ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ὑπάρχει πρόχειρο σχέδιο πού μὲ βάση ἀρχαιολογικά κατάλοιπα προτείνεται ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς πεντάκλιτης πιθανῶς βασιλικῆς (Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, II: Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 143 σημ. 171 (στὸ ἔξης: *Σύνταγμα*).

64. *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, σ. 54-56, καὶ Σχέδ. 12 στή σ. 50. *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, σ. 45-48, Σχέδ. 8 καὶ Σχέδ. 6 στή σ. 44. *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 43-46, Σχέδ. 15 καὶ Σχέδ. 8 στή σ. 35. Στὴν κρῦπτη τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἀπόκνενται δύο ἡμίεργα μαρμάρινα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων.

65. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 143-144, ἀριθ. 82, πίν. 229. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ πληροφορία γιὰ ἓνα ἄλλο ψηφιδωτὸ πού ἀναφέρει ἡ Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ (ὀ.π., σ. 34, 143 σημ. 173), ἢ ὅποια δὲν κατορθώσε, ὅπως καὶ ἐγώ, νά βρεῖ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση του στὴν πόλη τῶν Μεγάρων. Πά τὸ ψηφιδωτὸ κάνει νύξη μόνον ὁ Louis Robert, ἀνα-

φέροντας ἐπιγραφή σὲ ἀδημοσίετο ψηφιδωτὸ στά Μέγαρο, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ λέξη *μουσῶσις* (*RPh* 3, 32 (1958), σ. 48 σημ. 6. Πρβλ. καὶ J. καὶ L. Robert, *Bulletin Epigraphique* 1960, ἀριθ. 96, σ. 147). Τὸ κείμενο τῆς ψηφιδωτῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, πού πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν L. Robert, δημοσιεύει ὁ Henri Stern (*Origine et débuts de la mosaïque murale*, EtAC II, Παρίσι 1959, σ. 109 σημ. 5): *τὸν οἶκον τοῦτον πάντα ἐκ θεμελίων σὺν τῇ ὀροφῇ καὶ ταῖς ἀψῖσιν καὶ τῇ μουσῶσι ἐκ φιλοτιμίας κατεσκευάσεν*. Ἡ λέξη *μουσῶσις* ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἐπιγραφὴ δαπέδου στὴ Σίδη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (L. Robert, *Bulletin Epigraphique* 1958, ἀριθ. 497, σ. 337). Βλ. καὶ Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 34-36. Ἡ λέξη *μουσῶσις* ἀπαντᾷ στὴ Σιδώνα (Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Οἱ δωρητὲς στίς ἑλληνικὲς ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφές τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στὴν ὄψη ἀρχαιότητα*, *Ἀρμός, Τιμητικὸς τόμος στὸν καθ. Ν.Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς προσφοράς στὸ Πανεπιστήμιο*, Θεσσαλονίκη 1990, I, σ. 251).

66. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 13-18, 22.

Εἰκ. 9. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Σπάραγμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

σει στήν καλλιτεχνική παράδοση τοῦ ἐργαστηρίου ψηφιδωτῶν τῆς Ἀθήνας⁶⁷.

Ἐνα ἄλλο ἰδιαίτερα ἰσχυρό στοιχεῖο γιά τήν ὑπαρξη μαρτυρίου στήν περιοχή εἶναι τμήμα ἐνεπίγραφης, λεπτής πλάκας ἀπό τεφρό μάγμαρο (διαστ. 0,28×0,23, πᾶχ. 0,02 μ.), ἡ ὁποία κατά τήν παράδοση βρέθηκε τό 18ο αἰώνα ἐπάνω ἀπό τά λείψανα τῶν ἁγίων Μαρτύρων (Εἰκ. 10)⁶⁸. Αὐτή ἀποτελέσει τήν ἀφορμή τῆς ἀναζωπύρωσης καί πάλι τῆς παλαιοχριστιανικῆς, λησμονημένης γιά αἰῶνες λατρείας τους. Ἡ ἄγνωστη μέχρι σήμερα πλάκα φυλάσσεται στόν ἐνοριακό ναό τῆς

67. Ὁ.π., σ. 21. Ὁ μεγαρεῦς φιλόραχος θεολόγος κ. Ἀλέξιος Ὁρφανός μοῦ προσκόμισε φωτογραφία, τήν ὁποία καί δημοσιεύω, ἐνός ἀκόμα θραύσματος ψηφιδωτοῦ, πού βρέθηκε στό ἴδιο οἰκόπεδο καί φυλάσσεται σέ παρακείμενο σπίτι (Εἰκ. 9).

68. Ἐκτός τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, στόν ἴδιο ναό, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, φυλάσσεται καί μία ἀδημοσίευτη ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη πλάκα (διαστ. 0,35×0,23, πᾶχ. 0,25 μ.) πού φέρει τήν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: +++ / + ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ / ΑΓΑΘΟΚΛΗ + / ΚΑΙ ΑΓΑΘΟΚΛΙΑΣ / +. Ἡ ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων μέ τήν ἐπιγραφή τῆς λειψανοθήκης ἐντάσσει καί αὐτή στήν ἴδια ἐποχή (5ος-6ος αἰ.) (Εἰκ. 11). Ἡ ἐπίσπεψη τῆς ἐπιγραφῆς μέ τρεῖς σταυρούς ἐπιχωριάζει στήν Ἀττική (Ε. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Ἐλσίνκι 1997, ἀριθ. 47-48, 71, 108, 131, 234, 250, 283, 285, 298, 301. Βλ. καί J.S. Creaghan - A.E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Hesperia* 16 (1947), σ. 14). Τό ἴδιο, σέ πολύ μεγαλύτερη ἔκταση, παρατηρεῖται καί μέ τή γραφή *κυμητήριον* (Sironen, ὁ.π., ἀριθ. 46, 49, 56, 61, 66-68, 72-73, 76, 79-81, 87-88, 93, 103, 108, 124, 129-130, 132, 136, 139-141, 148-149, 155-156, 161, 164, 176, 231, 249, 253, 255, 258, 262, 265, 267-268, 276, 279, 281, 285, 294, 297, 299, 307, 313, 315, 318). Τό ὄνομα Ἀγαθοκλής

Ἁγίας Παρασκευῆς στά Μέγαρα, στόν ὁποῖο ὑπάγεται καί ὁ ναός τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ἡ δέ σωζόμενη ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς:

+ ΑΙΜΨΑΝ[Α]...

ΜΑΡΤΥΡΩ[Ν]...

ΓΕΩΡΓΙΟΥ...

+ Κ(ΑΙ) ΠΑ[ΤΩΝΟC]...

Τό μικρό μέγεθος τῆς πλάκας καί τό περιεχόμενο τοῦ κειμένου προδίδει ὅτι πρόκειται γιά τμήμα καλύμματος κιβωτιόσχημης, λίθινης λειψανοθήκης μέ κατάλοιπα ἀπό τά ὀστά τῶν τεσσάρων Μαρτύρων. Πιθανότατα τό κιβωτίδιο εἶχε ἐναποτεθεῖ στό ἐγκαινιο τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα, ὅπως συνηθίζοταν ἀπό τόν 4ο ἕως καί τόν 6ο αἰώνα⁶⁹. Στήν ἄποψη αὐτή συνηγορεῖ καί τό γεγονός ὅτι ὁ παλαιότερος, καθώς καί ὁ νέος ναός πού τόν ἀντικατέστησε, κτίστηκαν ἐπάνω στό σημεῖο πού κατά τήν παράδοση βρέθηκαν τά ἱερά λείψανα. Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο βρέθηκε τώρα καί ἡ παλαιοχριστιανική ἀψίδα τῆς. Εἶναι γνωστό ὅτι, μερικές φορές, ἐπάνω στίς λειψανοθήκες τῶν ἐγκαινίων ἀναγράφονται τό ὄνομα ἢ τά ὀνόματα τῶν ἁγίων, στούς ὁποίους ἀνήκαν τά λείψανα⁷⁰.

Ἡ γραφή τῆς λέξης *λείψανα* μέ ἰῶτα εἶναι ἀρκετά συνηθισμένη τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή⁷¹. Ἡ ἐσφαλμένη γραφή *λίμψανα* ἀντί τοῦ ὀρθοῦ *λείψανα* ἀπαντᾷ καί ἀλλοῦ τόν 4ο καί τόν 5ο αἰώνα⁷².

Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς ὁμοιάζει μέ αὐτόν τῆς ἐγχάρακτης σέ πηλό ἀποτροπαϊκῆς ἐπιγρα-

ἀπαντᾷ συχνά στίς ἐπιγραφές (βλ. *SEG*, εὔρετήριο). Τό ὄνομα Ἀγαθοκλ(ε)ια ἀπαντᾷ καί σέ ἐπιγραφή τοῦ 5ου-6ου αἰώνα ἀπό τῆ Καλύβια Κουβαρᾶ τῆς Ἀττικῆς (*IG* II 2, ἀριθ. 13240. Sironen, ὁ.π., ἀριθ. 230). Στήν Ἀθήνα ὑπῆρχε ναός τῆς Ἁγίας Ἀγαθοκλείας, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπό δύο ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικῆς ἐπιγραφές (ὁ.π., ἀριθ. 110, 148 καί σ. 179. Βλ. καί Creaghan - Raubitschek, ὁ.π., σ. 39-40. *APMA* 3, 1998, σ. 67 σημ. 42).

69. H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare, I: Katalog*, Βιέννη 1971, σ. 10. P.B. Bagatti, *Gli altari paleocristiani della Palestina*, *Studi Biblici Franciscani, Liber Annus* 7 (1956-1957), σ. 64-94.

70. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος βασιλική*, σ. 467-468. Buschhausen, ὁ.π., σ. 246-249 ἀριθ. 18-19, σ. 304 κ.ε. ἀριθ. 51, 53, 54, 60, 67, 75, σ. 322-323 ἀριθ. 75.

71. Buschhausen, ὁ.π., σ. 305 ἀριθ. 51, σ. 306 ἀριθ. 53, 54 (σέ λειψανοθήκες). *SEG* XLI, 1991, ἀριθ. 1537, σ. 511 (σέ ἐντοίχια ἐπιγραφή ἀπό τή Σεργιούπολη τῆς Συρίας, σ. 518).

72. *SEG* XXX, 1980, ἀριθ. 507, σ. 164 (ἀπό τούς Δελφούς, 5ος αἰ.). *SEG* XXXI, 1981, ἀριθ. 1419, σ. 372 (ἀπό τή Naplousa τῆς Παλαιστίνης, 3ος-4ος αἰ.).

Εἰκ. 10. Μέγαρα. Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς. Τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀπὸ τὸ κάλυμμα λευκανοθήκης ἐγκαινίου (περ. 500).

φῆς μὲ τὸ «Πάτερ ἡμῶν...», πού βρέθηκε τὸ 19ο αἰώνα στὰ Μέγαρα. Σήμερα ἀπόκειται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα (BM 375, T 367) καὶ χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰώνα⁷³. Ἡ γραφή ἐδῶ, ἐπειδὴ τὸ κείμενο χαράχθηκε σὲ μαλακό, ἄψητο πηλό, εἶναι μὲν περισσότερο ἄνετη, ἀλλὰ ἀμελέστερα ἀποδοσμένη ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς πού παρουσιάζεται ἐδῶ. Τὰ στοιχεῖα ὁμως Α, Ε, Λ, Μ, Ν, Ρ, Υ, Ω ἀποδίδονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὶς δύο. Τοῦτο ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησι καὶ τῆς παρούσας ἐπιγραφῆς στὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἀνάλογες ὁμοιότητες παρατηροῦνται καὶ μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφὴ τῆς

ἐπιτύμβιας πλάκας τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Κληματίου (Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἀριθ. ΧΑΕ 540, T 42), πού χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα⁷⁴.

Ὅμοιότητες στὴ μορφή τῶν γραμμάτων, ὅπως τοῦ Ε, Λ, Μ, Ν, Τ, Υ, καὶ τῆς βραχυγραφίας τοῦ συνδέσμου «καί» παρατηροῦνται σὲ ἐπιγραφές τοῦ 5ου-6ου αἰώνα τῆς Ἀττικῆς⁷⁵ καὶ τῆς Κορίνθου (ἀριθ. 1174)⁷⁶. Ὅμοιότητες τῶν γραμμάτων Α, Ε, Μ, Ν, Π, Ρ, Τ, Υ, Ω σημειώνονται καὶ σὲ ἄλλες κορινθιακὲς ἐπιγραφές τοῦ 5ου αἰώνα⁷⁷.

Συμπερασματικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παραπάνω ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς εὐσεβεῖς παραδόσεις, πού διαμορφώθηκαν στὰ Μέγαρα στὴ διάρκεια 250 χρόνων περίπου, ὑπάρχει ἀναμφίβολα ἱστορικός πυρήνας. Τοῦτο ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, ἔστω καὶ πενιχρά, τὰ ὁποῖα ὁμως, στὴν περίπτωση τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρά καὶ ἀναμφισβήτητα. Αὐτὰ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ στοῦ σημείου αὐτοῦ μιᾶς πολὺ μεγάλης καὶ πολυτελοῦς βασιλικῆς, πέντε πιθανότατα κλιτῶν καὶ μὲ πολλὰ προσκτίσματα. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ ἰδρύθηκε εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν ἁγίων τεσσάρων μαρτύρων – Ἀδριανοῦ Πολυεύκτου, Πλάτωνος καὶ Γεωργίου, ὅπως ἐπιβεβαιώνει τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας πού κάλυπτε τὰ ἱερά λειψανά τους. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ κτίστηκε στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα. Θὰ ὑπῆρξε, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος, μεγάλο προσκύνημα στὴν περιοχὴ στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν.

Τὸ μαρτύριο αὐτὸ, ὅπως καὶ τὸ ἄλλο στὰ Μέγαρα, θὰ καταστράφηκε μὲ τὸ μεγάλο σεισμό πού ἰσοπέδωσε τὴν κοντινὴ Κόρινθο καὶ τὶς γύρω περιοχές τὸ καλοκαίρι τοῦ 552 καὶ εἶχε τεράστιες ἐπιπτώσεις στὸ μνημειακὸ πλοῦτο τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου⁷⁸. Τὰ ἰδιαίτερα σκληρὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰώνα, γύρω στὸ 582, καὶ ἐξῆς μὲ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές, τοὺς λοιμούς καὶ τοὺς σεισμούς, ὅπως καὶ στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χωρὸ⁷⁹, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συρρίκνωση καὶ ἐξαθλίωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μεγαρίδος. Οἱ ἐναπομείναντες κάτοικοι σὲ μεγάλο ποσο-

73. Β. Κνορφ, Eine Thonscherbe mit dem Texte des «Vater unser», *AM* 26 (1900), σ. 313-324. Μ. Guarducci, *Epigrafia greca, IV: Epigrafi sacre, pagane e cristiane*, Ρώμη 1978, σ. 336-337, ἀριθ. 2, εἰκ. 97.

74. Guarducci, ὁ.π., σ. 324-325, ἀριθ. 5, εἰκ. 91. Πάλλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 20-23, εἰκ. 2.

75. Creaghan - Raubitschek, ὁ.π., πίν. I.4, II.9, 12, 13, IV.20, 21, V.4, 6, VIII.14, 19, X.30, 31, 35.

76. H. Lietzmann - N. Bees - G. Sotiriou, *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, I, 1: Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes*, Ἀθήνα 1941, σ. 43-44 ἀριθ. 20.

77. Ὁ.π., σ. 90-93 ἀριθ. 42, σ. 108 ἀριθ. 51, σ. 110 ἀριθ. 52, σ. 115 ἀριθ. 56.

78. R. Krauthheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1991, σ. 169. Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «...Καὶ τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα...», *Πρακτικὰ Τρίτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν 1985*, Ἀθήνα 1987-1988, σ. 437-439. Πά τὴ νέα προτεινόμενη χρονολόγησι τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σεισμοῦ στὸ Μάιο ἢ Ἰούνιο τοῦ 552 βλ. ὁ.π., σ. 438.

79. D. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition historique de*

στό θά πρέπει νά διασκορπίστηκαν στίς γύρω, πιό ασφαλείς ὄρεινές περιοχές καί ἀσφαλῶς δέν ὑπῆρξε καμιά δυνατότητα ἀποκατάστασης τῶν ἐρειπωμένων παλαιῶν ναῶν καί συνέχισης τῆς λατρείας καί τοῦ προσκνημάτος τῶν παλαιῶν τοπικῶν ἁγίων, μέ ἀποτέλεσμα τή λήθη. Τή δύσκολη αὐτή περίοδο πού διέρχεται ἡ περιοχή τῶν Μεγάρων προδίδει καί ἡ ἀπουσία μνείας τοπικῶν ἐπισκόπων μετά τήν Ἐ Οἰκουμενική Σύνοδο πού συγκλήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 553⁸⁰.

Ἡ ἴδια ἐγκατάλειψη παρατηρεῖται καί στό μεγάλο προσκνήμα τοῦ Ἁγίου Λεωνίδη στή γειτονική Κόρινθο. Καί στίς δύο περιπτώσεις δέν κτίστηκαν ἐπάνω στούς παλαιούς ναούς κάποιοι μεσαιωνικοί, πού θά συνέχιζαν τήν παράδοση τῶν παλαιοχριστιανικῶν προσκνημάτων, μέ ἀποτέλεσμα νά ξεχαστεῖ ἡ παλαιά λατρεία. Ὁ Βίος τοῦ ἁγίου καί τά ἀρχαιολογικά κατάλοιπα ὀδήγησαν τόν ἀείμνηστο καθηγητή Δημήτριο Πάλλα στό Λέχαιο, στήν ἀνασκαφή τῆς ἐντυπωσιακῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Λεωνίδη. Κάτι ἀνάλογο φαίνεται ὅτι συμβαίνει καί στά Μέγαρα. Ἐδῶ ἡ «συλλογική ὑποσυνείδητη μνήμη» τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς διατήρησε κάποια ἀνάμνηση τῶν παλαιοχριστιανικῶν προσκνημάτων. Ἡ μνήμη αὐτή καλλιέργησε τίς παραδόσεις γιά ὑπαρξή λειψάνων πρωτοχριστιανικῶν ἁγίων στά Μέγαρα. Τά λείψανα αὐτά ἀνακαλύφθηκαν κατά θαυμαστό τρόπο τό 18ο αἶώνα μέσα στό γενικότερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς γιά ἀναζήτηση ἀπό τούς χριστιανούς προτύπων προκειμένου νά ἀντιμετωπιστεῖ ὁ κίνδυνος τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ὅλα αὐτά ἔρχονται τώρα νά τά ἐπιβεβαιώσουν καί τά ἐλάχιστα ἐναπομείναντα ἀρχαιολογικά κατάλοιπα.

Εἰκ. 11. Μέγαρα. Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια πλάκα (5ος-6ος αἰ.).

Ἡellenisme du septième au neuvième siècle, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 300-327. Πρβλ. D.M. Metcalf, *The Aegean Coastlands under Treat: Some Coin Hoards from the Reign of Heraclius*, *BSA* 57 (1962), σ. 340-379. S. Vrionis, *The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece*, *Hesperia* 50 (1981), σ. 378-390. A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700* (The Athenian Agora 24), Princeton 1988, σ. 93-94. R.L. Scranton,

Medieval Architecture (Corinth XVI), Princeton 1957, σ. 27 κ.έ. H.A. Thompson, *Athenian Twilight: A.D. 267-600*, *JRS* 49 (1959), σ. 70. Ἄ. Ἀβραμέα, *Νομισματικοί «θησαυροί» καί μεμονωμένα νομίσματα ἀπό τήν Πελοπόννησο*, *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 4-90. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1992², σ. 12.

80. Πρβλ. F. Cabrol - H. Leclercq, *Mégare*, *DACL* 11.1, στ. 199. J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, σ. 215-216.

Nikos Gioles

THE TEN HOLY MARTYRS OF MEGARA, THE PERIOD OF THEIR REAPPEARANCE AND THE REMNANTS OF THEIR MARTYRDOM IN EARLY CHRISTIAN TIMES

At Megara in the eighteenth century, the relics of Ten Martyrs, hitherto unknown, were discovered in a miraculous manner. According to the tradition generated at that time, these martyrs lived in the Early Christian period. Two churches were subsequently built on the find spot of the relics. Thus the cult of the Early Christian saints that had been totally forgotten was revived. This revival should be seen as part of the more general endeavour of the Orthodox Church in the period of Ottoman rule to combat conversion to Islam, which was intensified during the eighteenth century. This endeavour also encompassed the growing movement, from the late fifteenth century, to publish *Vitae* of Early Christian saints, who were enhanced as models for the new order of martyrs of the period, the Neomartyrs, who were put to death because they refused to become Muslims. The question posed is whether these Ten Martyrs whose cult was revived were indeed connected with Early Christian Megara. It is answered by the archaeological remains. West of and beneath the present church of the Four Holy Martyrs

lie important remains of a fifth-century basilica with mosaic pavements. Even more important is the fact that I identified part of the plaque with the names of the martyrs, which, according to the account of the discovery, was placed on top of the relics. This is the lid of the marble casket of the consecration of the Early Christian basilica. In the church of the Six Holy Martyrs, apart from the tombs in which the relics of the saints were found, there are also significant Early Christian marble architectural members in secondary use (*spolia*), which here too point to the existence of a basilica in the fifth-sixth century.

It is thus evident that the Martyrs of Megara were commemorated in Early Christian times by two martyria. The martyria must have been destroyed in the mid-sixth century and, as a consequence of their subsequent abandonment, their existence was forgotten. However, the subconscious collective memory of the region's inhabitants led to the "miraculous" reappearance of their cult in the eighteenth century.